

HÖGSTA DOMSTOLENS DOM

meddelad i Stockholm den 15 februari 2022

Mål nr

B 1770-21

PARTER

Klagande

Riksåklagaren

Box 5553

114 85 Stockholm

Motpart

MK

Ombud och offentlig försvarare: Advokat KC

SAKEN

Människoexploatering m.m.

ÖVERKLAGAT AVGÖRANDE

Göta hovrätts dom 2021-02-19 i mål B 4056-19

DOMSLUT

Högsta domstolen ändrar hovrättens domslut på det sättet att Högsta domstolen

- dömer MK för människoexploatering enligt 4 kap. 1 b § första stycket brottsbalken,
- bestämmer påföljden till villkorlig dom och
- förpliktar MK att betala en avgift på 800 kr enligt lagen (1994:419) om brottsofferfond.

KC ska få ersättning av allmänna medel för försvaret av MK i Högsta domstolen med 32 625 kr, varav 21 269 kr avser arbete, 475 kr utlägg, 4 356 kr tidspillan och 6 525 kr mervärdesskatt. Staten ska svara för kostnaden.

YRKANDEN I HÖGSTA DOMSTOLEN M.M.

Riksåklagaren har yrkat att Högsta domstolen dömer MK för människoexploatering eller, i andra hand, bedrägeri till fängelse. Hon har justerat åtalet genom att till gärningsbeskrivningen foga följande. *Gärningen har inneburit vinning för MK med sammanlagt 35 511 kr och skada för IA med 32 328 kr och för FZ med 3 183 kr.*

MK, som har förnekat att han gjort sig skyldig till människoexploatering eller bedrägeri, har motsatt sig att hovrättens dom ändras.

Högsta domstolen har meddelat det prövningstillstånd som framgår av punkten 2.

DOMSKÄL

Bakgrund

1. MK åtalades och dömdes vid tingsrätten för människoexploatering. Brottet bestod enligt tingsrättens dom i att MK hösten 2018 på restaurangen Indra i Norrköping genom vilseledande och utnyttjande av FZs och IAs svåra situation exploaterade dem i arbete under uppenbart orimliga villkor. Påföljden bestämdes till fängelse åtta månader. Hovrätten har ogillat åtalet.
2. Sedan riksåklagaren överklagat hovrättens dom har Högsta domstolen meddelat prövningstillstånd med utgångspunkt i vad hovrätten har funnit utrett beträffande gärningen.

Frågorna i målet

3. Målet aktualiserar skilda frågor om innebörden i bestämmelserna om människoexploatering samt frågan om påföljd för ett sådant brott.

Sakförhållandena i målet

4. Omständigheterna i målet, såsom de framgår av hovrättens dom och där gjorda hänvisningar till tingsrättens dom, är följande.
5. IA och FZ är gifta med varandra. De är båda uppvuxna i Bangladesh, där de också har genomgått universitetsutbildning. De kom till Sverige i början av september 2018. FZ hade beviljats ett tidsbegränsat uppehållstillstånd med anledning av att hon hade antagits till en utbildning vid Linköpings universitet. Också IA hade beviljats uppehållstillstånd, i hans fall på grund av hans anknytning till FZ. Makarnas avsikt var att IA skulle ta arbete medan FZ studerade. Det fanns också en tanke på att IA längre fram själv skulle vidareutbilda sig i Sverige.

6. Enligt FZ och IA tillhör de bangladeshisk medelklass och FZs studier skulle bekostas av hennes familj. När de reste till Sverige hade de med sig tillgångar till ett inte obetydligt värde (enligt deras egna uppgifter vid tingsrätten sammanlagt 3 000 euro och 1 000 US-dollar samt smycken värda cirka 50 000 kr). Båda två hade goda kunskaper i engelska.
7. Vid ankomsten till Sverige visade det sig svårt att hitta en bostad där båda två kunde bo. I samband med att de besökte den restaurang som MK drev i Norrköping erbjöd han dem att bo i ett av rummen i en lägenhet i det hus där restaurangen var belägen. IA och FZ tackade ja och flyttade in.
8. Några dagar efter inflyttningen – dvs. i mitten av september 2018 – träffades en överenskommelse om att FZ och IA skulle arbeta i restaurangen. MK lovade dem att lönen skulle vara 100 kr i timmen och att de dessutom skulle erhålla fri kost och bostad. Löftet om lön var avgörande för FZs och IAs beslut att acceptera erbjudandet om arbete. MK hade emellertid inte för avsikt att betala någon lön i pengar.
9. FZ arbetade i restaurangen under femton dagar, medan IA fortsatte att arbeta till den 3 november 2018. FZs arbete bestod i huvudsak i att hon städade och diskade, medan IAs arbetsuppgifter var att bemanna kassan, städa och vara behjälplig i köket. I IAs fall var det fråga om långa arbetsdagar, elva–tolv timmar om dagen under sex–sju dagar i veckan. Det innebar att hans sammanlagda arbetstid uppgick till cirka 480 timmar eller i genomsnitt cirka 69 timmar i veckan. FZs arbete var mindre omfattande, sammanlagt cirka 47 timmar fördelade på cirka 15 dagar.
10. Någon lön betalades aldrig ut. FZ och IA erhöll därför inte någon annan ersättning för sitt arbete än vad som motsvarade värdet av deras boende och fria kost under perioden från mitten av september till och med den 3 november 2018. Tingsrätten och hovrätten har beräknat värdet av kost- och bostadsförmånen till 5 320 kr per person och månad.

11. FZ och IA begärde återkommande att få ut lön. MK gjorde i sådana sammanhang uttalanden som IA och FZ uppfattade som hot, däribland hot om att han skulle se till att de blev utvisade. Det är dock inte utrett att MK agerade på ett sådant sätt som är att anse som olaga hot.

12. Ett sista meningsutbyte den 3 november 2018 ledde till att MK uppmanade FZ och IA att lämna restaurangen och lägenheten.

Rättsliga utgångspunkter

13. Bestämmelser om brottet människoexploatering finns i 4 kap. 1 b § brottsbalken. Med människoexploatering avses där att någon genom olaga tvång, vilseledande eller utnyttjande av någons beroendeställning, skyddslöshet eller svåra situation exploaterar en person i tvångsarbete, arbete under uppenbart orimliga villkor eller tiggeri. Den som gör sig skyldig till människoexploatering döms till fängelse i högst fyra år. Om brottet är grovt, är straffskalan fängelse i lägst två och högst tio år.

14. Bestämmelserna syftar till att åstadkomma ett straffrättsligt skydd mot att utsatta personer exploateras som arbetskraft eller i tiggeri. Avsikten har varit att motverka företeelser som allvarligt kränker den enskildes frihet, frid och mänskliga värdighet. (Se prop. 2017/18:123 s. 33 ff.)

15. Det som straffbeläggs som människoexploatering är att gärningsmannen använder sig av någon annan på ett otillbörligt sätt. Första ledet i brottsbeskrivningen behandlar det *medel* (dvs. den metod) som gärningsmannen använder för att utnyttja offret; detta ska utgöras av olaga tvång, av vilseledande eller av utnyttjande av någons beroendeställning, skyddslöshet eller svåra situation. Brottsbeskrivningens avslutande led anger *på vilket sätt* offret används; detta ska vara tvångsarbete, arbete under uppenbart orimliga villkor eller tiggeri. Ett tillkommande villkor för att gärningsmannens

agerande ska vara straffbart är att agerandet har karaktär av *exploatering* av annan.

16. Begreppet vilseledande i 4 kap. 1 b § brottsbalken har samma innebörd som begreppet har i exempelvis bestämmelsen om bedrägeri i 9 kap. 1 § (jfr a. prop. s. 59). Det är därmed fråga om vilseledande i paragrafens mening när gärningsmannen lyckas förmedla en oriktig uppfattning till annan, såsom blir fallet när gärningsmannen förmår någon annan till viss prestation (pengar, annan egendom eller tjänst) under den felaktiga förespeglingen att han eller hon kommer att betala ersättning för prestationen. I vissa förhandlings-situationer kan lämnandet av oriktiga uppgifter falla utanför det straffbara området. Straffansvar kan dock utkrävas om det är fråga om ett klart överskridande av den gräns som enligt gängse uppfattning anses vara rimlig för en viss förhandlingssituation. (Se ”Budgivningsbedrägeriet” NJA 2016 s. 39 p. 12.) Ett sådant klart överskridande föreligger regelmässigt när någon förmår annan att utföra ett visst arbete mot betalning och vid avtalets ingående inte har för avsikt att erlagga den utlovade betalningen.

17. Med ”utnyttjande av någons beroendeställning, skyddslöshet eller svåra situation” avses i huvudsak detsamma som det som i bestämmelserna om människohandel i 4 kap. 1 a § brottsbalken benämns ”utnyttjande av någons utsatta belägenhet”. Kravet på utsatthet är dock inte lika högt satt som vid människohandel. I förarbetena uttalas sålunda att det för straffansvar inte krävs att offret saknar annat verkligt eller godtagbart handlingsalternativ (se a. prop. s. 43). Som exempel på utnyttjande av annans svåra situation anges att gärningsmannen utnyttjar att offret lever under ekonomiskt svåra förhållanden, lever i flyktingskap eller är beroende av narkotika (se a. prop. s. 59). Dessa exempel kan inte anses vara uttömmande. Till ”svår situation” får räknas även andra situationer där offret lever under omständigheter som medför att hans eller hennes möjlighet till fria val i praktiken begränsas på ett påtagligt sätt.

Rekvisitet kan därmed vara uppfyllt även när svårigheterna beror på exempelvis bostadsbrist eller liknande förhållande. Situationen behöver inte vara kvalificerat svår; i vad mån gärningsmannens utnyttjande av den svåra situationen är så klandervärt att det ska föranleda straffansvar får avgöras vid tillämpningen av de övriga rekvisiten i paragrafen.

18. Med arbete under uppenbart orimliga villkor avses, enligt förarbetena, arbete eller tjänst under villkor – såväl faktiska arbetsförhållanden som andra villkor – som är så dåliga att de vid en objektiv helhetsbedömning av omständigheterna i det enskilda fallet på ett påfallande och negativt sätt skiljer sig från vad som får anses acceptabelt på arbetsmarknaden. Som exempel på villkor av detta slag anges att en person får arbeta för en synnerligen låg lön eller oavlönat, under orimligt långa arbetsdagar eller med oacceptabla säkerhetsrisker. (Se a. prop. s. 60.)

19. Det är naturligt att vid bedömningen av vad som är uppenbart orimliga villkor göra en jämförelse med vad som framstår som gängse för arbete av aktuellt slag. Förekommande lagbestämmelser och kollektivavtal kan då tjäna till ledning. (Jfr Erik Sjödin, Människoexploatering – en analys av ett straffbuds förhållande till regleringen av arbetsmarknaden, JT 2019/20 s. 696 ff.) Ett arbetsvillkor är emellertid uppenbart orimligt först om det på ett mera påtagligt sätt avviker från vad som normalt gäller; enbart det förhållandet att villkoret framstår som orimligt eller oskäligt är inte tillräckligt. Bedömningen blir beroende av såväl arbetsvillkorets art som omständigheterna i det enskilda fallet. En avvikelse som innebär oacceptabla säkerhetsrisker kan vara av uppenbart orimligt slag även om den enbart är mindre. För att en låg lön i detta sammanhang ska anses som ett uppenbart orimligt arbetsvillkor bör däremot normalt krävas att avvikelsen är betydande. I varje enskilt fall måste göras en helhetsbedömning av om de samlade arbetsvillkoren framstår som uppenbart orimliga.

20. Ytterligare en förutsättning för att straffansvar ska komma i fråga är att det föreligger ett orsakssamband mellan medlet och det sätt på vilket offret har använts (jfr p. 15). Sådant samband föreligger exempelvis när gärningsmannen, med utnyttjande av annans svåra situation, förmår denne att arbeta för en synnerligen låg lön eller när avsaknaden av lön är en följd av att gärningsmannen redan från början saknar avsikt att utge ersättning.

21. En sista förutsättning för straffansvar är att gärningsmannens användning av offret har karaktär av exploatering. Med exploatering avses enligt förarbetena ett otillbörligt användande av offret (se a. prop. s. 43 ff.). Vad som är otillbörlig användning – och därmed exploatering – får bedömas mot bakgrund av straffbestämmelsens syfte, att sanktionera beteenden som utgör angrepp på annans frihet, frid och mänskliga värdighet. För att människoexploatering ska föreligga måste gärningen alltså ha ett inte obetydligt inslag av integritetskränkning. I den mån gärningsmannens agerande väsentligen begränsar sig till ett ekonomiskt utnyttjande som inte är av integritetskränkande karaktär får frågan om straffansvar bedömas enligt andra bestämmelser, däribland bestämmelserna om bedrägeri och ocker i 9 kap. brottbalken.

22. För att det ska vara fråga om exploatering krävs alltså att gärningsmannens användning av offret framstår som särskilt klandervärd därför att den utgör ett angrepp på offrets frihet, frid och mänskliga värdighet. Det måste här göras en helhetsbedömning av situationen. Denna kan inte göras fristående från bedömningen av paragrafens övriga rekvisit. Det ligger sålunda i sakens natur att det närmast regelmässigt är fråga om exploatering när någon används i tvångsarbete eller annars i arbete under synnerligen svåra förhållanden. När det utförda arbetet är en följd av olaga tvång från gärningsmannens sida, får det också betydelse vilken karaktär som det utövade tvånget har. Och om offret förmås att arbeta under utnyttjande av hans eller hennes svåra situation måste det beaktas hur svår denna situation är. Andra relevanta omständigheter

är vilket gärningsmannens syfte är, hur länge utnyttjandet pågår och hur offret behandlas och bemöts.

Bedömningen i detta fall

Vilseledande?

23. Det är utrett att MK uppgav för FZ och IA att de, om de arbetade i hans restaurang, skulle få inte bara fri kost och bostad utan också ersättning i pengar med 100 kr i timmen. Det står också klart att han inte avsåg att betala den utlovade ersättningen i pengar. Det innebär att han vilseledde dem i den bemärkelse som avses i 4 kap. 1 b § brottsbalken.

Svår situation?

24. Vid den tidpunkt då överenskommelsen om arbete träffades befann sig FZ och IA på flera sätt i en besvärlig situation. De hade kommit till Sverige enbart några dagar tidigare, de var inte bekanta med det svenska samhället och de kunde inte tala svenska. De måste också ha förstått att de ekonomiska tillgångar som de medförde – och som i och för sig inte var obetydliga – inte skulle kunna trygga deras försörjning under hela den tid som de avsåg att stanna i Sverige. Enbart dessa omständigheter ger dock inte anledning att bedöma deras situation som svår. Det gäller särskilt som båda två var välutbildade och talade god engelska och det även får antas att IA i vart fall på några månaders sikt skulle kunna skaffa viss försörjning.

25. Deras situation försvårades emellertid påtagligt av att de inte hade tillgång till någon annan gemensam bostad än den som MK var beredd att tillhandahålla. Risken att stå utan bostad måste – i synnerhet för personer som, likt FZ och IA, saknade andra kontakter i Sverige och närmare kunskaper om det svenska samhället – ha framstått som en mycket bekymmersam omständighet. Sammantaget får deras situation därför anses som svår i den bemärkelse som avses i 4 kap. 1 b § brottsbalken.

26. Det är tydligt att såväl löftet om lön som behovet av fortsatt boende hade betydelse för FZs och IAs beslut att arbeta i restaurangen.

Uppenbart orimliga villkor?

27. Frågan är därefter om FZ och IA arbetade under uppenbart orimliga villkor. Det blir då fråga om att bedöma rimligheten i det vederlag som de faktiskt erhöll för sitt arbete och den arbetstid som de hade.

28. Det vederlag som IA fick bestod helt och hållet av förmånen av fri kost och bostad. Högsta domstolen finner inte anledning att beräkna värdet av kost- och bostadsförmånen på annat sätt än hovrätten har gjort, dvs. till 5 320 kr i månaden per person. Det innebär att ersättningen till IA motsvarade cirka 19 kr i timmen. Beloppet kan jämföras med den nivå på 124 kr i timmen som då gällande kollektivavtal i restaurangbranschen angav. Vederlaget måste betecknas som uppenbart orimligt.

29. Den kost- och bostadsförmån som FZ erhöll i anslutning till arbetet motsvarade ett vederlag om 56 kr i timmen. Också detta belopp – mindre än hälften av vad som skulle ha utgått vid en tillämpning av då gällande kollektivavtal – framstår som uppenbart orimligt.

30. Det är utrett att IA arbetade i snitt cirka 69 timmar i veckan. Detta kan jämföras med vad som gäller enligt 5 och 7 §§ arbetstidslagen (1982:673) om att ordinarie arbetstid får uppgå till högst 40 timmar i veckan och att det därutöver får förekomma övertid om högst 50 timmar under en kalendermånad. IAs arbetstid översteg därmed påtagligt den nivå som svensk arbetstidslagstiftning tillåter. Det ska också beaktas att enligt 14 § arbetstidslagen ska en arbetstagare ha minst 36 timmars sammanhängande ledighet under varje sjudagarsperiod. Det är tydligt att IA i vart fall under vissa veckor inte erhöll sådan ledighet. Vid en samlad bedömning framstår hans arbetsförhållanden därför, även såvitt gäller arbetstid, som uppenbart orimliga.

31. Vad som har framkommit om FZs arbetstider ger inte anledning att bedöma dem som uppenbart orimliga i den mening som avses i människo-exploateringsparagrafen.

Exploatering?

32. MKs agerande innebär att han genom såväl vilseledande som utnyttjande av IAs svåra situation förmådde denne att arbeta under villkor som var uppenbart orimliga både i fråga om lön och arbetstid. Det är uppenbart att syftet var att främja den egna verksamheten. Utnyttjandet pågick under förhållandevis lång tid. Även om det inte förekom några i sig straffbara hot från MKs sida bidrog han till att vidmakthålla situationen genom uttalanden om att han kunde se till att IA och FZ blev utvisade. Vid en samlad bedömning framstår hans agerande som så integritetskränkande för IA att det måste anses som exploatering.

33. I FZs fall utgjordes de uppenbart orimliga arbetsvillkoren enbart av att hon erhöll en alltför låg ersättning för sitt arbete i restaurangen, en ersättning som var jämförelsevis högre än den som IA fick. Till detta kommer att hon inte arbetade i restaurangen under mer än 15 dagar och att hon synes ha fått behålla förmånen av fri kost och fritt logi även sedan hon hade slutat arbeta. MKs utnyttjande av henne framstår mot den bakgrunden inte som lika klandervärdt och integritetskränkande som hans behandling av IA. När det, som i detta fall, är fråga om ett utnyttjande av två makar som är beroende av varandra, kan emellertid bedömningen av om det är fråga om exploatering inte begränsas till vad envar av dem har utsatts för. Också i FZs fall framstår därför, vid en helhetsbedömning, MKs agerande som så klart klandervärdt att det utgör exploatering.

34. MK ska i enlighet med vad som nu har sagts dömas för människo-exploatering i två fall.

Påföljdsfrågan m.m.*Straffvärdet*

35. De omständigheter som ligger till grund för Högsta domstolens avgörande i skuldfrågan är inte fullt så graverande för MK som de omständigheter som enligt tingsrätten motiverade ett straff om åtta månaders fängelse. Enligt Högsta domstolen har gärningen ett straffvärde som motsvarar fängelse i fyra månader.

Valet av påföljd

36. Vid val av påföljd ska rätten fästa särskilt avseende vid omständigheter som talar för en lindrigare påföljd än fängelse. Detta innebär att ett alternativ till fängelse har företräde och att fängelsestraff ska väljas i sista hand. Som skäl för fängelse får rätten, utöver brottslighetens straffvärde och art, beakta att den tilltalade tidigare har gjort sig skyldig till brott. (Jfr 30 kap. 4 § brottsbalken.)

37. I detta fall är gärningens straffvärde inte så högt att det ensamt bryter presumtionen mot att döma till fängelse. Det är inte heller fråga om återfall i brott. Avgörande för om påföljden ska bli fängelse blir därför om en sådan påföljd krävs med hänsyn till brottslighetens art sammantaget med dess straffvärde.

38. Den praxis som har utvecklats i fråga om brottets art bygger på tanken att det beträffande vissa särskilda brottstyper finns ett behov av att ta hänsyn till intresset av allmän laglydnad. Högsta domstolen har uttalat att utrymmet för att genom rättsutveckling i praxis särbehandla ytterligare brottstyper med hänvisning till deras art är begränsat. Om en sådan särbehandling övervägs, ska det beaktas om det finns ett särskilt behov av normbildning som den aktuella brottstypen kan föranleda. Brottstypen är dock inte ensamt avgörande; en individualiserad bedömning ska göras av hur starkt brottslighetens art talar

för fängelse i det enskilda fallet. (Se ”De kinesiska kullagren” NJA 2014 s. 559 p. 31–33 och ”Oaktsamhet och art” NJA 2021 s. 536 p. 13.)

39. Ett skäl att särbehandla ett visst brott i påföljdshänseende kan vara att det rör sig om svårupptäckt brottslighet eller att brottstypen innefattar en samhällsfara som inte reflekteras på annat sätt (se ”De kinesiska kullagren” p. 32). Ett annat skäl kan vara att brottet innefattar ett allvarligt angrepp på den personliga integriteten (jfr ”Oaktsamhet och art” p. 15).

40. I förarbetena finns inga uttryckliga uttalanden om att människoexploatering utgör ett brott som på grund av sin art bör föranleda fängelse. Av förarbetena framgår emellertid att syftet med kriminaliseringen är att sanktionera beteenden som allvarligt kränker den enskildes frihet, frid och mänskliga värdighet (jfr a. prop. s. 34, 36, 42 f. och 47). Det finns också tydliga beröringspunkter mellan brotten människohandel och människoexploatering; i förarbetena har sålunda förutsatts att en tillämpning av bestämmelserna om människoexploatering kan aktualiseras när någon som själv inte medverkat till människohandel använder sig av någon som har varit offer för människohandel.

41. Till detta kommer att brott med fridsstörande moment i form av olaga tvång, exempelvis utpressning och även olaga hot, i praxis ansetts vara brott som kan särbehandlas i påföljdshänseende på grund av brottets art (jfr bl.a. ”Utpressningen i Östersund” NJA 1997 s. 507). Om den typen av gärningar ingår som ett moment i ett människoexploateringsbrott och konsumeras av detta kan detta påverka påföljdsvalet (jfr ”Nio månaders förföljelse” NJA 2020 s. 216 p. 20).

42. Mot den nu angivna bakgrunden bör brottets art tillmätas viss betydelse när påföljden för människoexploatering bestäms. Om straffvärdet av människoexploateringen, som i detta fall, understiger fängelse i sex månader, kan det dock i regel inte anses föreligga någon presumtion för fängelse. Vid

bedömningen får det särskild betydelse hur påtaglig integritetskränkningen i det enskilda fallet har varit.

43. De brott som MK har gjort sig skyldig till har inte innefattat en så påtaglig integritetskränkning att det är påkallat att av hänsyn till brottslighetens art döma till fängelse.

44. Påföljden kan därför stanna vid en villkorlig dom. Eftersom MK har suttit anhållen eller häktad på grund av brottet under cirka en och en halv månad, föreligger särskilda skäl att inte förena den villkorliga domen med böter.

Avgift till brottsofferfonden

45. MK döms nu för ett brott med fängelse i straffskalan. Han ska därför förpliktas att betala en avgift om 800 kr till brottsofferfonden.

I avgörandet har deltagit justitieråden Kerstin Calissendorff,
Svante O. Johansson, Sten Andersson (referent), Eric M. Runesson och
Stefan Reimer
Föredragande har varit justitiesekreteraren Sofie Westlin